

МОВАЗНАЎСТВА
LINGUISTICS

УДК 821.161.3'1

<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2018-63-4-468-475>

Паступіў у рэдакцыю 21. 08. 2018

Received 21.08.2018

І. Л. Капылоў, В. У. Міцкевіч

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь*

НАБЫТКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ АКАДЭМІЧНАГА МОВАЗНАЎСТВА

Анотацыя. Рассматриваются основные этапы истории одного из старейших научно-исследовательских учреждений страны – Института языкознания имени Якуба Коласа, описываются современное состояние академического языкознания и перспективы его развития.

Ключевые слова: Институт языкознания, научное направление, история языка, теория языка, диалектология, лексикология, лексикография, языковые связи, ономастика, терминология, славистика

Для цитирования. Капылоў, І. Л. Набыткі і перспектывы акадэмічнага мовазнаўства / І. Л. Капылоў, В. У. Міцкевіч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2018. – Т. 63, № 4. – С. 468–475. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2018-63-4-468-475>

I. L. Kapylou, V. V. Mitskevich

*Belarusian Culture, Language and Literature Researches Centre of the National Academy
of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

ACHIEVEMENTS AND PERSPECTIVES OF THE ACADEMIC LINGUISTICS

Abstract. The article considers the main historical stages of one of the oldest scientific institutions in Belarus, the Jakub Kolas Institute of Linguistics, describes its current state and determines the perspectives of the academic linguistics development.

Keywords: Institute of Linguistics, research area, language history, language theory, dialectology, lexicology, lexicography, linguistic connections, onomastics, terminology, Slavic studies

For citation. Kapylou I. L., Mitskevich V. V. Achievements and perspectives of the academic linguistics. *Vests'i Natsyjonal'noi akademii navuk Belarusi. Seryya Humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2018, vol. 63, no. 4, pp. 468–475 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2018-63-4-468-475>

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі з'яўляецца буйным каардынацыйным цэнтрам і адзінай навуковай установай краіны, у якой планамерна праводзяцца фундаментальныя і прыкладныя даследаванні сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, шляхоў яе гістарычнага развіцця, стану беларускіх народных гаворак, узаемасувязей беларускай мовы з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі.

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа – адна са старэйшых навукова-даследчых устаноў краіны: яго гісторыя налічвае амаль дзевяноста гадоў. Інстытут быў створаны 2 лістапада 1929 г. рашэннем Прэзідыума Беларускай акадэміі навук на базе мовазнаўчых кафедраў і камісій, што існавалі ў структуры Інстытута беларускай культуры (Інбелкульту). Інстытут узначаліў С. Некрашэвіч, намеснікам дырэктара стаў Я. Лёсік, а вучоным сакратаром – П. Бузук. У склад Інстытута ўваходзілі: а) тэрміналагічная камісія; б) камісія па складанні слоўніка жывой беларускай мовы; в) дыялекталагічная камісія; г) камісія па складанні гістарычнага слоўніка беларускай мовы; д) правапісная камісія. У рабоце камісій прымалі актыўны ўдзел вядомыя беларускія вучоныя

і пісьменнікі Якуб Колас, Янка Купала, Цішка Гартны, Іван Бялькевіч, Алесь Гурло, Іосіф Воўк-Левановіч, Браніслаў Эпімах-Шыпіла.

У 1930-я гг. акадэмічнае мовазнаўства перажывала не лепшыя часы: многія вучоныя былі беспадстаўна асуджаны, некаторыя высланы за межы Беларусі. У выніку даследаванні па асобных напрамках былі замаруджаны або ўвогуле спынены.

У 1931 г. Прэзідыумам БАН было прынята паўторнае рашэнне аб арганізацыі навукова-даследчага Інстытута БАН, што было звязана з рэарганізацыяй структуры Беларускай акадэміі навук. Дырэктарам Інстытута мовазнаўства быў прызначаны вядомы лінгвіст П. А. Бузук, а ў 1933 г. Інстытут узначаліў І. С. Дварчанін.

У ліпені 1935 г. у сувязі з чарговым змяненнем структуры АН БССР была прынята пастанова ЦК КП(б)Б, паводле якой на базе інстытутаў літаратуры, мастацтва і мовы створаны адзін інстытут – Інстытут літаратуры, мастацтва і мовы.

У перадваенныя гады ў Інстытуце былі выдадзены “Беларуская граматыка. Марфалогія” (1936), “Сінтаксіс беларускай мовы” (1939), “Курс сучаснай беларускай мовы” (1940), “Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй А. Александровіча (1937). Вялася падрыхтоўка беларуска-рускага слоўніка, фарміравалася фундаментальная картатэка, працягвалася вывучэнне народных гаворак, але ўсе назапашаныя матэрыялы загінулі ў час Вялікай Айчыннай вайны.

Падчас вайны праца Інстытута была спынена. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў у ліпені 1944 г. Інстытут быў адноўлены ў складзе трох сектараў: беларускай мовы, беларускай літаратуры і мастацтва. Да 1946 г. Інстытут часова ўзначальваў член-карэспандэнт АН БССР М. Лынькоў. Асноўным навуковым напрамкам у гэты перыяд стала беларуская лексікаграфія: калектыў мовазнаўцаў пад кіраўніцтвам П. Глебкі вёў актыўную работу па складанні руска-беларускага слоўніка, які быў выдадзены ў 1953 г. і атрымаў высокую ацэнку грамадскасці нашай краіны і замежных лінгвістаў.

Як самастойная навукова-даследчая ўстанова ў структуры Акадэміі навук БССР Інстытут мовазнаўства быў адноўлены ў 1952 г. у адпаведнасці з рашэннем Дзяржаўнай штатнай камісіі пры Савеце Міністраў СССР. Імя народнага паэта Беларусі Якуба Коласа прысвоена Інстытуту мовазнаўства ў 1956 г. пастановай Савета Міністраў БССР № 469 ад 15 жніўня 1956 г.

У пасляваенны перыяд дырэктарамі Інстытута мовазнаўства былі акадэмік К. Атраховіч (Кандрат Крапіва) (1952–1956), акадэмік П. Глебка (1957), член-карэспандэнт НАН Беларусі М. Суднік (1957–1983), член-карэспандэнт НАН Беларусі А. Жураўскі (1983–1989), акадэмік А. Падлужны (1989–2003), акадэмік А. Лукашанец (2004–2012).

У 1950–1960-я гг. адбывалася інтэнсіўнае станаўленне Інстытута як вядучай навуковай установы па вывучэнні розных праблем беларускага мовазнаўства, фарміраваліся асноўныя напрамкі навуковых даследаванняў, адбываўся інтэнсіўны рост навуковага патэнцыялу. У гэтыя гады праведзены шырокамаштабныя дыялекталагічныя даследаванні беларускай мовы пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта АН СССР Р. Аванесава і члена-карэспандэнта АН БССР Ю. Мацкевіч, па выніках якіх быў створаны комплекс прац па беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі (“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”, 1963; “Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак”, 1968–1969).

У Інстытуце мовазнаўства атрымалі развіццё розныя навуковыя напрамкі, сфарміраваліся ўласныя навуковыя школы, якія зрабілі істотны ўплыў на развіццё навукі: фанетычная, славістычная, гістарычная, лінгвагеаграфічная, анамастычная.

Свайго росквіту Інстытут дасягнуў у 1970–1980-я гг. Гэты перыяд характарызуецца структурным ростам і пашырэннем спектра навуковых даследаванняў. У 1962 г. створаны сектар агульнага і славянскага мовазнаўства, што сведчыла ў першую чаргу аб значным пашырэнні праблематыкі навуковых даследаванняў; у 1969 г. адкрыта лабараторыя эксперыментальнай фанетыкі, дзе пад кіраўніцтвам акадэміка А. І. Падлужнага на сучасным навуковым узроўні ўпершыню ажыццёўлена эксперыментальнае даследаванне гукавога ладу беларускай мовы. У 1977 г. створаны сектар рускай мовы, які ўзначаліў прафесар А. Я. Міхневіч. Асноўным напрамкам дзейнасці сектара сталі праблемы функцыянавання рускай мовы ў Беларусі, правядзенне супастаўляльных даследаванняў беларускай і рускай моў, сацыялінгвістычныя даследаванні.

Менавіта ў гэты перыяд пачалася праца над найбольш значнымі навуковымі праектамі, многія з якіх не страцілі сваёй актуальнасці да сённяшняга дня і працягваюць распрацоўвацца. Большасць прац, выкананых ці пачатых у гэтыя гады, сталі значнай з’явай не толькі ў навуковым жыцці Беларусі, але і ўсяго славянскага свету. Вялікую ролю ў развіцці лінгвістычнай навукі і стабілізацыі літаратурных норм беларускай мовы адыграла выданне “Граматыкі беларускай мовы” ў 2 т. (т. 1. – 1962; т. 2 – 1966), падрыхтаванае пад кіраўніцтвам прафесара М. Булахава. Гэта праца мела выключна важнае значэнне і для выкладання беларускай мовы ў ВНУ краіны.

Важнай падзеяй у навуковым і культурным жыцці краіны з’явіўся выхад у свет першага ў гісторыі беларускай лексікаграфіі “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 5 т., 6 кнігах (1977–1984 гг.) пад агульнай рэдакцыяй К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). Слоўнік, створаны на базе 2,5-мільённай картатэкі, адлюстроўваў тагачасны стан развіцця лексіка-фразеалагічнага складу беларускай літаратурнай мовы, у ім тлумачылася значэнне 97935 рэстравых слоў і 7120 тэрміналагічных і фразеалагічных словазлучэнняў, паказаны стылістычныя асаблівасці і сфера ўжывання слова. Да цяперашняга часу гэты слоўнік служыць арыенцірам правільнага ўжывання, вымаўлення і напісання слоў, садзейнічае павышэнню культуры мовы самых шырокіх чытацкіх колаў.

Па ініцыятыве члена-карэспандэнта НАН Беларусі М. Судніка быў падрыхтаваны і выдадзены аднатомны “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (1996 г. пад рэдакцыяй М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко; новае выданне слоўніка выйшла ў 2016 г. пад рэдакцыяй І. Л. Капылова), у якім у значнай ступені былі ўлічаны змены, што адбыліся ў лексічным складзе беларускай літаратурнай мовы ў 1990-я гг., удакладнены значэнні і стылістычныя характарыстыкі слоў, больш кампактна пададзены лексічны матэрыял.

Важную ролю ў справе ўнармавання слоўнікавага складу літаратурнай мовы адыгралі “Руска-беларускі слоўнік” (1-е выданне – 1953; 12-е выданне – 2012), “Беларуска-рускі слоўнік” (1-е выданне – 1962; 4-е выданне – 2012).

У дзейнасці Інстытута вялікая ўвага надавалася асвятленню гісторыі беларускай літаратурнай мовы – тых працэсаў і змен, якія адбываліся на яе графіка-арфаграфічным, граматычным, лексічным узроўнях, – і вызначэнню яе ролі і функцый у грамадска-палітычным і культурным жыцці нашых продкаў.

Па гісторыі беларускай мовы апублікаваны калектыўныя працы “Нарысы па гісторыі беларускай мовы” (1957), “Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы” (ч. 1–2, 1961–1962), “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” (т. 1–2, 1967–1968), “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” (1970), “Гістарычная марфалогія беларускай мовы” (1979), “Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.” (1988), “Мова выданняў Францыска Скарыны” (1990).

У аўтарскай манаграфіі А.М. Булыкі “Развіццё арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы” (1970) упершыню ў айчынным мовазнаўстве разгледжана эвалюцыя графікі і арфаграфіі старабеларускай пісьменнасці. У яго працах “Даўнія запазычанні беларускай мовы” (1972), “Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.” (1980) прааналізавана лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускай мове перыяду сярэднявекі.

З 1960 г. пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта НАН Беларусі А. І. Жураўскага, а затым пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта НАН Беларусі А. М. Булыкі вялася падрыхтоўка “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, выданне якога было завершана ў 2017 г. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” – першы і адзіны ў айчыннай гуманітарнай навукі даведнік, які з максімальнай паўнатай адлюстроўвае багацце слоўнікавага фонду беларускай мовы XIV–XVIII стст., з’яўляецца надзейнай крыніцай пазнання мінулага Беларусі, дае змястоўную інфармацыю аб сацыяльна-эканамічным жыцці, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Слоўнік не мае аналагаў у еўрапейскім і сусветным мовазнаўстве.

У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа выконваўся комплекс работ па даследаванні лексікі старабеларускай пісьмовай мовы, вынікам якіх з’явілася стварэнне метадалагічнай распрацоўкі “Беларуская мова на розных этапах яе гістарычнага развіцця: даследаванне лексічных працэсаў і функцыянальных стыляў”, выданне “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі” (2013) і манаграфіі “Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.” (2016), у якой упершыню ў айчынным мовазнаўстве паказана развіццё і функцыянаван-

не слоўнікавага складу старабеларускай мовы з улікам жанрава-стылявой прыналежнасці пісьмовых помнікаў (творы дзелавога, свецка-мастацкага, рэлігійнага зместу, у тым ліку выданняў Францыска Скарыны) і часу іх стварэння.

З 1960-х гг. да цяперашняга часу ў Інстытуце вядзецца навукова-тэксталагічная работа па падрыхтоўцы да выдання помнікаў беларускай пісьмовай спадчыны. За гэты час былі апублікаваны “Александрыя” (1962); “О образех, о реликвиях” (1983); Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 (1989), “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага (1990); Слуцкае Евангелле (2008, 2009), “Жыцце Ефрасінні Полацкай” (2012), Полацкае Евангелле (2012), Баркалабаўскі летапіс (2013), “Буквар” Спірыдона Собаля (2014). Выданні ўяўляюць сабой узноўленыя тэксты старажытных пісьмовых крыніц, што дазваляе азнаёміцца з імі карыстальнікам, якія не маюць спецыяльнай гісторыка-лінгвістычнай адукацыі.

Асобная сфера навукова-даследчых інтарэсаў Інстытута – даследаванне беларускіх народных гаворак на сучасным этапе з улікам іх месца і ролі ў сучаснай камунікатыўнай прасторы. Вучонымі-дыялектолагамі быў створаны “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” у 5 т. (1971–1998), ён уяўляе сабой унікальную сістэму лінгвістычных карт, якія дэталёва адлюстроўваюць заканамернасці тэрытарыяльнага і дыялектнага размеркавання каля 35 тысяч слоў беларускіх народных гаворак у славянскім кантынууме і іх тэрытарыяльным кантактаванні з балтыйскімі мовамі. Падрыхтавана вялікая колькасць дыялектных лексікаграфічных даведнікаў, у якіх зафіксаваны разнастайныя пласты лексікі, звязаныя з рознымі сферамі жыцця беларусаў: “Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча” (1979–1986), “Тураўскі слоўнік” (1982–1987), “Жывёльны свет” (1999), “Раслінны свет” (2011), “Лінгвістычны мікраатлас Тураўшчыны” (2016) і інш.

Важнае значэнне маюць працы, прысвечаныя пытанням беларускай фанетыкі: “Фаналагічная сістэма беларускай мовы” (1969) А. І. Падлужнага; “Фанетыка беларускай літаратурнай мовы” (1989); зборнік “Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі” (1987); хрэстаматыя “Вусная беларуская мова” (1990); “Фанетыка беларускай мовы ў школе” (1995) Л. Ц. Выгоннай і інш.

У Інстытуце даследуюцца таксама праблемы беларускага словаўтварэння. Па гэтай тэме выдадзены “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” (2000), манаграфіі А. А. Лукашанца “Словаўтварэнне і граматыка” (2001) і “Праблемы беларускага словаўтварэння” (2013).

На працягу многіх гадоў вучоныя Інстытута працуюць над стварэннем шматтомнага “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (апублікавана 14 тамоў), у якім даследуюцца гісторыя асобных лексем і ў цэлым развіццё лексікі беларускай мовы ў яе суадносінах з лексікай іншых славянскіх і неславянскіх моў.

У комплексе фундаментальных навуковых даследаванняў лексікаграфічнага і лексікалагічнага профілю, якія праведзены ў Інстытуце мовазнаўства, асобае месца належыць тэме “Мова “Нашай Нівы”, якая ўключае “Слоўнік мовы “Нашай Нівы” ў 5 т. (выйшлі тамы 1–3, 2003–2005) і тры манаграфіі: “Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія” (2005), “Мова “Нашай Нівы”. Семантыка. Стылістыка” (2014), “Мова “Нашай Нівы”. Сінтаксіс тэксту” (рукапіс). Працы заснаваны на моўным матэрыяле самай буйной легальнай беларускамоўнай газеты “Наша Ніва”, якая стаяла ля вытокаў адраджэння беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст. і мела вялікае значэнне ў яе далейшым станаўленні і развіцці, у наданні ёй яркага нацыянальнага аблічча і шырокага грамадскага гучання. Асноўным звяном навуковага комплексу з’яўляецца “Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906–1915), створаны ўпершыню ў беларускай лексікаграфіі як тэзаўрус адной унікальнай беларускамоўнай крыніцы.

У 1980–1990-я гг. вучонымі-лексіколагамі былі апублікаваны манаграфіі, тэматычныя зборнікі, шматлікія навуковыя артыкулы, якія адлюстроўваюць шырокі спектр сучасных даследаванняў па праблемах беларускай лексікалогіі – ад апісання лексіка-семантычных груп, з’яў сінаніміі, аманіміі і антаніміі, ад асобных лексічных палёў да шырокага абагульнення і раскрыцця асноўных працэсаў і заканамернасцей лексічнага складу мовы: Баханькоў А. Я. “Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд” (1982), “Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1994) і інш.

У Інстытуце мовазнаўства праводзілася вялікая работа па ўнармаванні сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Выдадзеныя працы “Беларуская граматыка” (1985, 1986) і “Слоўнік беларускай мовы” (1987) адыгралі выключна важную ролю ў стабілізацыі норм літаратурнай мовы і забеспячэнні функцыянавання яе пісьмовай формы ва ўсіх сферах ужытку.

Супрацоўнікі інстытута ўнеслі важкі ўклад у падрыхтоўку Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (падпісаны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 г., № 420-З). Увядзенне ў дзеянне названага закона мае выключна важнае значэнне для павышэння прэстыжу беларускай мовы як дзяржаўнай, для замацавання яе правапісных норм, забеспячэння адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і правапіснага адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў.

Інстытут з’яўляецца навуковым цэнтрам, у якім вядзецца работа па кадыфікацыі норм беларускай літаратурнай мовы ў нарматыўных слоўніках, граматыках, даведніках. Вынікам гэтай работы стала выданне “Кароткай граматыкі беларускай мовы” (2007, 2009), “Граматычнага слоўніка дзеяслова” (2007, 2013), “Граматычнага слоўніка назоўніка” (2008, 2013), “Граматычнага слоўніка прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя” (2009, 2013), “Слоўніка беларускай мовы” (2012), манаграфіі “Дынаміка літаратурнай нормы сучаснай беларускай мовы” (2015), “Арфаэпічнага слоўніка беларускай мовы” (2017).

У Інстытуце мовазнаўства праводзяцца даследаванні, прысвечаныя праблемам беларуска-рускага двухмоўя і асаблівасцей функцыянавання рускай мовы ў Беларусі, а таксама супастаўляльнае даследаванне беларускай і рускай моў. Вынікі адлюстраваны ў працах “Русский язык в Белоруссии” (1985), “Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Морфология” (1990), “Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси” (1999), “Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование” (2014). Такія выданні ў Беларусі ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму набываюць асаблівую актуальнасць.

Адным з вядучых напрамкаў акадэмічнага мовазнаўства з’яўляецца славістыка. У Інстытуце мовазнаўства даследуюцца беларуска-ўсходнеславянскія, сербска-харвацкія, балгарскія, славенскія, чэшскія, славацкія, сербалужыцкія і іншыя моўныя сувязі; вядзецца работа па стварэнні перакладных іншаславянска-беларускіх слоўнікаў. Вынікам з’яўляюцца працы: “Типологические проблемы балканославянского языкового ареала” (1981) Г. А. Цыхуна, “Польска-беларускі слоўнік” (2004, 2005), “Балгарска-беларускі слоўнік” (рукапіс) і інш.

Інстытут мовазнаўства актыўна супрацоўнічае з навуковымі ўстановамі Расіі, Украіны, Польшчы, Літвы, Балгарыі, Сербіі, Босніі і Герцагавіны, Славеніі, Чэхіі, Славакіі, Македоніі, Чарнагорыі, Германіі, Бельгіі і інш. Вучоныя інстытута прымаюць удзел у рабоце над найбуйнейшымі праектамі ў гісторыі сусветнай лінгвагеаграфіі – “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас”, “Лінгвістычны атлас Еўропы”.

“Агульнаславянскі лінгвістычны атлас” з’яўляецца найважнейшым славістычным праектам, які выконваецца вялікім міжнародным калектывам мовазнаўцаў 12 славянскіх краін і Германіі. У рамках гэтага праекта ўпершыню ў гісторыі славянскага мовазнаўства праведзена абследаванне ўсіх славянскіх моў на тэрыторыі, якую яны займаюць у Еўропе, на падставе адзінай праграмы і адзінай транскрыпцыі. АЛА ахоплівае ўсе ярусы моўнай сістэмы: фаналогію, словаўтварэнне, лексіку і семантыку, сінтаксіс. Атлас ствараецца ў дзвюх серыях – лексіка-словаўтваральнай і фанетыка-граматычнай. Кожная з іх складаецца з асобных выпускаў. Значнасць гэтага даследавання заключаецца ў тым, што яно з’яўляецца ўнікальнай базай для вырашэння розных агульнатэарэтычных задач у галіне беларусістыкі, славістыкі, еўрапейстыкі, а таксама ў міжцыплінарных даследаваннях – беларусазнаўстве, этналогіі, гісторыі, краязнаўстве і інш.

Пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа дзейнічае Беларускі камітэт славістаў, які праводзіць вялікую работу па каардынацыі навуковай дзейнасці ў галіне славістыкі ў НАН Беларусі і наогул у краіне, па наладжванні навуковых сувязей са славістычнымі цэнтрамі іншых краін, у першую чаргу славянскіх. Найбольш важным вынікам дзейнасці Беларускага камітэта славістаў з’яўляецца падрыхтоўка і правядзенне ў 2013 г. у Мінску XV Міжнароднага з’езда славістаў, у якім прынялі ўдзел 523 вучоныя-славісты з 34 краін свету. Такі з’езд праводзіўся ў Беларусі ўпершыню і меў шырокі станоўчы рэзананс як у нашай краіне, так і за мяжой.

Развіваецца ў Інстытуце і такі ўнікальны напрамак, як кітабістыка. Вынікам вывучэння шматмоўнай рукапіснай спадчыны беларускіх татараў стала выданне каталогаў “Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны” (2011) і “Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны” (2015); рыхтуецца да друку каталог рукапісаў, што застаюцца ў прыватных кнігазборах Беларусі; публікуюцца і даследуюцца асобныя тэксты, у тым ліку пераклад Карана на мясцовы варыянт польскай мовы, зроблены ў Мінску ў XVII ст.

Важнае значэнне як у навуковым, так і ў практычным плане маюць працы вучоных – спецыялістаў у галіне анамастыкі: выданні “Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку” (1966), “Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі” (1969) і “Беларуская антрапанімія. Структура ўласных мужчынскіх імён” (1982) М. В. Бірылы, “Слоўнік асабовых уласных імён” (2011) А. К. Усціновіч, навукова-папулярны даведнік “Тапонімы распавядаюць” (2008) В. П. Лемцюговай і інш.

Новыя інфармацыйныя тэхналогіі і камп’ютарызацыя лінгвістычнай працы садзейнічалі з’яўленню новых напрамкаў у лінгвістыцы. Яшчэ ў 1966 г. выйшла першая з серыі манаграфія В. У. Мартынава па агульнамавазнаўчай праблематыцы, прысвечаная ўзаемасувязям лінгвістыкі, семіётыкі і кібернетыкі. У агульным плане гэты напрамак трансфармаваўся ў шырокую праграму штучнага інтэлекту, звязаную з гіпотэзай магчымасці пабудовы так званага “ўніверсальнага семантычнага кода”.

У Інстытуце мовазнаўства была праведзена вялікая работа па выкананні шэрага інавацыйных праектаў, вынікам чаго з’явілася серыя канкардансаў – лексікаграфічных даведнікаў, створаных шляхам аўтаматычнай апрацоўкі тэкстаў. Найбольш значным дасягненнем з’яўляецца “Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя” (2015).

Вучонымі Інстытута мовазнаўства сумесна з супрацоўнікамі Аб’яднанага інстытута праблем інфарматыкі ўпершыню ў Беларусі была распрацавана метадыка канвертавання электроннага арфаграфічнага запісу беларускіх слоў у фанетычную транскрыпцыю і алгарытмаў перадачы арфаэпічнай структуры асобных лексем у адпаведнасці з нормамі беларускага вымаўлення. Ажыццёўленае з прымяненнем камп’ютарных праграм інструментальнай апрацоўкі гукавых файлаў комплекснае даследаванне беларускага літаратурнага вымаўлення дазволіла выключыць фактар несістэмнасці ў перадачы матэрыялаў і вырашыць шэраг спрэчных момантаў, звязаных з арфаэпічным асваеннем новай лексікі. Вынікам працы стала падрыхтоўка і выданне “Арфаэпічнага слоўніка беларускай мовы” (2017), які з’яўляецца першым у гісторыі беларускай лінгвістыкі грунтоўным даведнікам па правільным літаратурным вымаўленні праз фанетычную транскрыпцыю 117 тысяч слоў беларускай мовы. За праведзеную работу супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства сталі лаўрэатамі конкурсу НАН Беларусі «Топ-10» вынікаў вучоных Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ў галіне фундаментальных і прыкладных даследаванняў за 2017 г.

У Інстытуце мовазнаўства вядзецца работа па стварэнні Нацыянальнага корпуса беларускай мовы, які дазваляе шукаць дакладную форму слова, усе словаформы, словы па іх граматычных характарыстыках, ажыццяўляць пошук з улікам аўтара, года напісання, стылю, жанру. Аналагаў у Беларусі дадзенай распрацоўка не мае. На сённяшні дзень аб’ём электроннага корпуса тэкстаў складае 80000000 словаўжыванняў. Корпус змяняе працаёмкасць падрыхтоўкі навуковых, даведчаных, вучэбна-метадычных выданняў; выкарыстоўваецца ў сферы навукі, адукацыі, у працы СМІ. Папярэдняя версія корпуса размешчана ў інтэрнэце па адрасе: <https://bnkorporus.info>.

У Інстытуце мовазнаўства працуюць дзве камісіі: Рэспубліканская тапанімічная камісія пры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Рэспубліканская тэрміналагічная камісія пры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Рэспубліканская тапанімічная камісія з’яўляецца спецыяльным навукова-кансультацыйным цэнтрам, дзе вядзецца пастаянная работа па стандартызацыі і нармалізацыі ўласных геаграфічных назваў Рэспублікі Беларусь: распрацоўваюцца навуковыя крытэрыі адносін да тапонімаў, правілы перадачы тапонімаў Беларусі на рускую мову, прынцыпы вяртання («рэканструкцыі») гістарычных геаграфічных назваў; прымаецца ўдзел у выпрацоўцы найменняў для новых геаграфічных аб’ектаў; аказваецца практычная і метадычная дапамога рэспубліканскім, абласным і гарадскім

дзяржаўным органам па ўсіх пытаннях тапаніміі; разглядаюцца звароты арганізацый і асобных грамадзян па пытаннях аднаўлення або замены гістарычных геаграфічных назваў і выносяцца па іх адпаведныя рэкамендацыі; арганізуюцца кансультацыі для рэспубліканскіх, абласных, гарадскіх арганізацый і ўстаноў. Распрацаваныя супрацоўнікамі інстытута тэарэтычныя асновы па стандартызацыі беларускіх геаграфічных назваў знайшлі сваё шырокае прымяненне пры падрыхтоўцы і выданні нарматыўнага даведніка “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” у 6 т. (2003–2010), які з’яўляецца запатрабаваным дапаможнікам у галіне картаграфіі і геадэзіі, у дзейнасці розных дзяржаўных службаў і міністэрстваў, у Дзяржаўным камітэце па маёмасці, у выдавецтвах і іншых установах і арганізацыях.

Рэспубліканская тэрміналагічная камісія з’яўляецца цэнтрам па распрацоўцы, сістэматызацыі і ўпарадкаванні навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі на беларускай мове ў розных галінах навукі, тэхнікі, культуры, эканомікі. З удзелам членаў камісіі падрыхтаваны “Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі” (1994), “Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов = Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў” (1995), “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” (1999), “Русско-белорусский политехнический словарь = Руска-беларускі політэхнічны слоўнік”: в 2 т. (1997–1998), “Основные термины метрологии: русско-белорусский словарь-справочник = Асноўныя тэрміны метралогіі: руска-беларускі слоўнік-даведнік” (2007), “Русско-белорусский терминологический словарь по порошковой металлургии” (2012) і інш. З 2017 г. пры тэрміналагічнай камісіі стала працаваць арфаграфічная секцыя.

У 2000-я гг. адбыўся шэраг рэарганізацый структуры Нацыянальнай акадэміі навук. Так, у 2008 г. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа быў аб’яднаны з Інстытутам літаратуры імя Янкі Купалы ў адну ўстанову – Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. У снежні 2012 г. у выніку чарговай рэарганізацыі Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы страціў статус асобнай юрыдычнай адзінкі і ўвайшоў у якасці філіяла ў склад навастворанага Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры. З 1 снежня 2015 г. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа вылучаны ў асобны філіял у складзе Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. На пасадзе дырэктара Інстытута мовазнаўства зацверджаны кандыдат філалагічных навук І. Л. Капылоў.

На сучасным этапе Інстытут мовазнаўства застаецца вядучай навуковай установай, у якой распрацоўваюцца фундаментальныя даследаванні па актуальных праблемах мовазнаўства. Падрыхтаваныя ў інстытуце работы ў вялікай ступені вызначаюць развіццё ўсёй мовазнаўчай навукі краіны. Асноўныя ідэі і канцэпцыі навуковых даследаванняў мовазнаўцаў знаходзяць сваё адлюстраванне і прымяненне ў сферы нацыянальнай культуры і адукацыі, з’яўляюцца асновай для ўсёй вучэбнай і даведачнай літаратуры па беларускай мове ў Беларусі і за яе межамі, шырока прымяняюцца ў выкладанні гуманітарных дысцыплін у вышэйшых і сярэдніх навучальных установах краіны, забяспечваюць патрэбы сучаснай моўнай практыкі.

Пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа дзейнічае створаны пастановай Бюро Прэзідыума НАН Беларусі ад 10 верасня 2015 г. № 385 кластар “Міжнародная школа беларускай мовы і літаратуры” (кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар, акадэмік НАН Беларусі А. А. Лукашанец). Мэтай кластара з’яўляецца даследаванне асаблівасцей развіцця сістэмы беларускай мовы ў славянскім і еўрапейскім моўным кантэксце; вывучэнне месца і ролі беларускай мовы ў моўнай сітуацыі, камунікатыўнай і культурнай прасторы беларускага грамадства; забеспячэнне тэарэтычнай і факталагічнай базы навуковага суправаджэння дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя і патрэб сучаснай моўнай практыкі. Дзейнасць кластара спрыяе ўкараненню і практычнай рэалізацыі вынікаў навукова-даследчай працы інстытута сярод шырокіх колаў грамадства, садзейнічае арганізацыі і правядзенню сумесных з замежнымі вучонымі навуковых даследаванняў, экспедыцый, міжнародных навуковых і навукова-практычных канферэнцый, семінараў, круглых сталаў. Усё гэта дазваляе папулярызаваць беларускую мову і дасягненні беларускага акадэмічнага мовазнаўства не толькі ў Беларусі, але і ў свеце.

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа з’яўляецца галаўной арганізацыяй па падпраграме “Беларуская мова і літаратура” дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Эканоміка

і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства” на 2016–2020 гг. У рамках выканання падпраграмы з выкарыстаннем інавацыйных метадалагічных падыходаў супрацоўнікамі Інстытута вядзецца работа па стварэнні новага фундаментальнага “Глумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 15 т., рыхтуюцца матэрыялы “Зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак”, даследуюцца беларуска-рускія і беларуска-іншаславянскія моўныя сувязі, вядзецца работа па напісанні новай граматыкі беларускай мовы.

Фундаментальныя навуковыя даследаванні, якія праводзяцца ў рамках падпраграмы «Беларуская мова і літаратура», будуць садзейнічаць фарміраванню і станаўленню норм беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях яе сістэмы, задавальненню патрэб сучаснай моўнай практыкі. Вынікі дадзеных даследаванняў на практыцы дазваляць забяспечыць рэалізацыю прынцыпаў і сутнасці дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя, парытэтнае выкарыстанне беларускай мовы ў найважнейшых сферах афіцыйных зносін.

Асноўныя ідэі і канцэпцыі навуковых даследаванняў мовазнаўцаў знойдуць выкарыстанне ў сферы нацыянальнай культуры і адукацыі, у працэсе стварэння абноўленых праграм, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па мове і літаратуры, у выкладанні гуманітарных дысцыплін у вышэйшых і сярэдніх навучальных установах краіны, у сродках масавай інфармацыі, у рабоце органаў мясцовага і рэспубліканскага кіравання.

Навуковыя распрацоўкі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа маюць не толькі навуковае і практычнае значэнне, яны выконваюць важную ідэалагічную функцыю: садзейнічаюць павышэнню нацыянальнай самасвядомасці беларускага грамадства, фарміраванню нацыянальнай ідэі, а таксама міжнароднаму прэстыжу Рэспублікі Беларусь як незалежнай славянскай дзяржавы са сваёй арыгінальнай нацыянальнай мовай і высокім узроўнем лінгвістычнай навукі.

Информация об авторах

Копылов Игорь Леонович – кандидат филологических наук, доцент, директор Института языкознания им. Якуба Коласа. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: iharkap@gmail.com

Мицкевич Ольга Владимировна – кандидат филологических наук, учёный секретарь Института языкознания им. Якуба Коласа. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: navuka_bel@tut.by

Information about the authors

Ihar L. Kopylou – Ph. D. (Philol.), Associate Professor, Director of the Jakub Kolas Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, 220072 Minsk, Belarus). E-mail: iharkap@gmail.com

Volha V. Mitskevich – Ph. D. (Philol.), Scientific Secretary of the Jakub Kolas Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, 220072 Minsk, Belarus). E-mail: navuka_bel@tut.by